

Mâverâünnahir Hanefî Hadis Âlimlerinden Ebü'l-Abbâs el-Müstağfirî ve Hadis İlimindeki Yeri

Asilbek Abduganiev*

Öz

Mâverâünnahir bölgesinin Hanefî hadis hâfızlarından Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî (ö. 350/432) Neseft'e doğup ilmî gelişimini farklı bölgelere rihle yaparak çeşitli âlimlerden istifade ederek tamamlamıştır. Müstağfirî, yaklaşık 20'ye yakın eser telif etmiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca Neseft'in hatipliğini de üstlenen Müstağfirî, ömrünü ilim ve İslâm'a hizmet etmekle geçirerek hicrî 432 yılında vefat etmiştir. "İmam", "fakih" ve "hafız" unvanlarıyla nitelendirilen Müstağfirî, hadis ilminde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Müstağfirî'nin eserleri esas alınarak hadisçiliği incelenmiştir. Çalışmamızda onun yaşadığı ortam ve zaman dilimi ilmî, siyâsi, sosyal, kültürel ve ilmî açılardan ele alınmış, sonrasında ise Müstağfirî'nin hadisçiliğini tespit adına eserlerindeki açıklama ve değerlendirmeleri araştırılmıştır. Çalışma sonucunda Müstağfirî'nin meşhur bir hadisçi olduğu ve kendisinden sonra gelen âlimler üzerinde etkin rol oynadığı neticesine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî, muhaddis, hadis, Mâverâünnahir, Neseft.

Transoxiana (Mawaraunnahr) Hanafi Hadith Scholars (muhaddith) Ebu'l-Abbas al-Mustagfiri and his Place in Science of Hadith

Abstract

Abu'l-Abbas al-Mustagfiri (d. 350/432), who was counted as belonging to the Hanafi hadith hafizes of Mavarannehir, was born in Nasaf and completed his scientific development benefiting from various scholars of different regions. Along with that, he has copyrighted nearly 20 works and has educated many students. Mustagfiri, who assumed the oratory of Nasaf passed away in 432 Hijri by serving the science and Islam. Regarded as "imam", "fakih" and "hafiz", Mustagfiri also has important place in the hadith science. In this study, the works of Mustagfiri in the hadith science have been examined. This work has studied scientific, political, social and cultural aspects of the ambient and timeframe in

* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, asilbek9320@mail.ru

which Müstağfirî lived. Afterwards, the explanations and evaluations of his books were investigated in order to determine the hadith of Mustagfirî. As a result of the study, it can be said that Mustagfirî is a famous hadith and plays an active role for the scholars who follow him.

Keywords: Ebul-Abbas al-Müstağfirî, muhaddith, hadith, Mavarannehir, Nasaf.

GİRİŞ

IV./X. ve V./XI. asırlarda Mâverâünnehir'in Neseף şehrinde yaşayan hanefî muhaddis ve fakih, âlimlerin en önde gelenlerinden birisi hiç şüphesiz Ebü'l-Abbâs el-Müstağfirî'dir. Onun hayatı, ilmî kişiliği ve hadis ilmindeki yerini tetkike geçmeden önce, İslâmiyet'in Mâverâünnehir'de yayılması ve özellikle Müstağfirî'nin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî durumunu değerlendirmek, Müstağfirî'nin ilmî kişiliğini objektif bir şekilde ortaya koymak bakımından önem arz etmektedir.

Mâverâünnehir bölgesi, tarih boyunca birçok dinî, siyasî, sosyal ve kültürel gelişmelere tanıklık etmiş, kaynaklarda ilim ve medeniyetin beşiği olarak vasıflandırılmıştır.¹ Mâverâünnehir, İslâm'dan önce Soğd ve Türk asıllı mahallî hakimlerin idaresindeyken,² müslümanlar tarafından kalıcı idarî güç Haccac b. Yusuf es-Sekâfî'nin (ö. 95/714) genel valiliği esnasında Kuteybe b. Muslim'in (ö. 96/715) 86/705 yılında Horasan valisi tayin edilmesiyle gerçekleşmiştir. Kuteybe b. Muslim'in idaresinde, Mâverâünnehir'deki şehirlere askerî garnizon kurulmuş ve her birine müslümanlar yerleştirilmiştir.³ Bölgede İslâm'ın yayılmasında Kuteybe b. Muslim'in takip ettiği siyasetin etkisi oldukça büyüktür. Nitekim İslâm'ı kabul edenlere karşı ilişkilerin

¹ Belenitsky, Alexander, *The Ancient Civilisation of Central Asia*, (trc. James Hogarth), Jerusalem 1936, s.103; Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, Erzurum 1984, s. 130; Şeker, Fatih, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Ankara 2010, s. 85-118.

² Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul, 2014, s. 25.

³ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut , 1964, VI, 442-444; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, I-XXI, Mısır, 1932, IV, 77; Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 178-180.

daha iyi olması ve cizyeden muaf tutulması bölgede müslümanların sayısını arttırmıştır.⁴ Yaklaşık iki yüzyıl boyunca İslâm hakimiyeti altında yönetilen Mâverâünnehir, Sâ mânîler Devleti sayesinde müstakil idarî bölge olarak tanınmıştır.⁵

Müstağfirî, 350-432/961-1041 yılları arasında Mâverâünnehir bölgesinde yer alan Nesef şehrinde yaşamıştır. Ömrünün 39 yaşına kadar Sâ mânîler Devleti (319/389-929/999); geri kalanını ise İlig Han Nasr'ın Mâverâünnehir'i fethetmesi ve Sâ mânîler Devleti'nin yıkılışından sonra Karahanlılar Devleti'nin (389/608-999/1212) yönetimi altında geçirmiştir.

Müstağfirî'nin ilk tahsili ve olgunlaşma çağlarını geçirdiği dönem Sâ mânîler Devleti'ne tekabül etmektedir. Ancak dersler vererek öğrenciler yetiştirdiği, eser telif etmeye başladığı, toplumda etkin bir şahsiyet ve Nesef hatibi olarak yaşadığı dönem ise Karahanlılar devridir.

Sâ mânîler ve Karahanlılar Devleti tarihine genel olarak bakıldığında, her iki devlet yöneticilerinin Mâverâünnehir'de olumlu siyaseti takip ettiği görülmektedir.⁶ Nitekim bölgedeki yoğun ticârî faaliyetlerin yanında özellikle Sâ mânî hükümdarlarının âlim, şair ve ediplere karşı cömertçe davranışlarda bulunması ülkede sosyal, kültürel ve ilmî gelişmelere yol açmıştır. Sâ mânîler'in uyguladığı ilmî ortamın temelini

⁴ Frye, Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhâra* (trc. Hasan Kurt), Ankara 2003, s. 58-60, Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhâra Örneği*, Ankara 1998, s. 64-70; s. 229-273; Dalkılıç, Mehmet, "Buhâra'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi=The Journal of International Social Research*, 2012, sayı: 5, s. 149-156; Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (trc. Lale Arslan), İstanbul 2001, s.182-184; Çakan, Varis Abdurrahman, *Orta Asya Tarihine Giriş*, Ankara 2015, s. 325-328; Barthold, Vassilij Viladimiroviç, *İlk Müslüman Türkler*, s. 11-12, Geniş bilgi için: Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s. 27-61; Yazıcıoğlu, Ramazan, *Milli Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, İstanbul 2008.

⁵ Bedir, a.g.e., s. 25; Özgüdenli, a.g.e., XXVIII, 178.

⁶ Geniş bilgi için kz: Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul, 2007; Aynı müellif, "Sâ mânîler" *DİA*, XXXVI, 67; Aydın, Osman, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011, s. 321-346; Aynı müellif, "V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum", *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, Ankara 2013, s. 50.

oluşturan olumlu siyaset sayesinde çok sayıda âlim yetişmiş⁷ ve Karahanlılar devrinde pek çok eser yazılmıştır. Sâ mânîler'in yıkılışının ardından yönetime gelen Karhanlılar döneminde de sosyal, kültürel ve ilmî hayatta herhangi bir kesinti olmamıştır.⁸

İki devlet yönetimi altında yetişerek önemli eserleri telif eden Müstağfirî'nin ilmî kişiliğinin oluşmasında kuşkusuz bulunduğu ortamın eğitim-öğretim faaliyetlerinin etkisi oldukça büyüktür. Zira Müstağfirî'nin yaşadığı döneme bakıldığında eğitim-öğretim faaliyetlerinin pek çok ilmî müesseselerde yürütüldüğü ve buralarda başta hadis ilmi olmak üzere çeşitli İslâmî ve aklî ilimlerin okutulduğu kaydedilmektedir. Bu ilmî ve kültür müesseselerinin başında küttâblar (mektepler), âlimlerin evleri, camii ve mescitler, hankâh ve ribâtlar,⁹ kütüphane ve medreseler gelmektedir.¹⁰ Sâ mânîler dönemindeki medreselerin temel özelliği, dönemin meşhur âlimlerinin ders vermeleri için inşa edilmesidir. Nitekim Sâ mânî ailesinden Muzaffer b. Ahmed b. Nasr b. Ahmed, ünlü âlim İbn Hibbân (ö. 354/965) için Semerkant'ta çardak görünümünde (suffe) bir medrese yaptırmıştır. İbn Hibbân'ın bu medresede 330/941-42 yılına kadar hadis ve fıkıh derslerini okuttuğu zikredilmektedir.¹¹ Yine aynı şehirde yer alan Ra'su Sikketi Haiti Hayyan Medresesi, İbn Fûrek (ö. 406/1015) için Horasan'da yapılan medrese, II. Nasr döneminde Buhâra'daki

⁷ Usta, "Sâ mânîler" *DİA*, XXXVI, s. 67; Aydın, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 396.

⁸ Göktaş, Vahit, *Hicri IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf - Kelâbâzi Örneği*, İstanbul 2008, s. 31; Işık, Kemal, *Maturidi'nin Kelam Sistemi*, Ankara 1980, s. 12-13; Almaz, Ahmet, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul 2003, s. 203.

⁹ Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazan inzivaya çekildikleri mekânlar için kullanılan terim. Bu konuda geniş bilgi için bk; Bruce L. Lawrence, "Khanagah", *Eİ*, VIII, 278-279; Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 42-46; Keyani, Muhsin, *Hânkahlar Tarihi*, (trc: Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut), İstanbul 2013.

¹⁰ Usta, "Sâ mânîler" *DİA*, XXXVI, s. 67, Aynı mellif, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâ mânîler Devleti 874-1005)*, s. 503-514; Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996, s. 222-224; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 282-284; Uğur, Mücteba, *Buhârî*, Ankara 1989, s. 5-6.

¹¹ Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Hibban", *DİA*, XX, 63-64.

yangında tahrip olmuş Farecek Medresesi bunlardan bazılarıdır. Sâ mânîler döneminde özellikle Buhâra'da çok sayıda muhaddisin yetiştiği, başta devlet yöneticileri olmak üzere fıkıh ve başka ilimlerle uğraşanların önemli isimlerinin de hadislerle meşgul olduğu kaydedilmektedir. Bu dönemde hadis ilminin temel metodu olarak eğitim kurumlarında yürütülen derslerin ezbere dayandığı belirtilmektedir.¹² Ayrıca Sâ mânîler döneminde Mâverâünnehir'de hadis ilminin diğer ilimlere nispeten daha çok rağbet görmesi, Müstağfirî'nin bir muhaddis olarak yetişmesinde önem arz etmektedir. Nitekim onun da bölgedeki diğer âlimler gibi bulunduğu çevrenin ilmî ortamından etkilenerek hadis tahsilini aldığı anlaşılmaktadır. Zira bu konuda son derece açıklayıcı bilgiler Müstağfirî'nin bizzat kendisi tarafından dile getirilmiştir.¹³ Müstağfirî'nin yaşadığı dönemlerde bilgi edinme metodlarının önde geleni ve en çok başvurulanı "İlim yolculuğuna çıkmak" olmuştur. Nitekim Müstağfirî'nin bizzat kendisinin de Horasan ve Mâverâünnehir'in farklı şehirlerine giderek pek çok âlimden ders aldığı kaynaklarda kaydedilmektedir.

Sonuç itibarıyla Sâ mânîler ve Karahanlılar devlet yönetim sisteminin Müstağfirî başta olmak üzere onun gibi özellikle Mâverâünnehir'de yetişen âlimler üzerinde olumlu etkisi olduğu ve ilim âleminde önemli pay bırakmaları için güzel imkanlar sunduğu ifade edilebilir.

A. EBÛ'L-ABBÂS EL-MÛSTAĞFİRÎ

1. İsmi ve Nesebi

Müstağfirî'nin tam adı; Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez b. Muhammed b. el-Müstağfir el-Mutavi'î el-Cellâb en-Nesefî¹⁴

¹² Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 283.

¹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 204.

¹⁴ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Ali b. Ebî't-Tayyib, *Dümyetü'l-kasr ve usratü ehli'l-asr fi tabakati's-suara*, (nşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-III, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1971, I, 664; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî, *el-Ensâb*, (nşr: Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Cinan, 1988, V, 286; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Lübâb fi tehzibi'l-el-Ensâb*, I-III, Beyrut: Dâru Sadır, III, 208-209; Zehebî, Ebû Abdullah Kâtib Çelebî Muhammed b. Ahmed b.

Osman, *el-İber fî haberi men gaber*, (nşr; Ebû Hacer Muhammed Zağlul), I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985, II, 266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr: Şuayb el-Arnaut), I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985 XVII, 564-565; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, (nşr: Beşşar Avvad Ma'ruf), I-XV, Beyrut: Dâru Garbül İslâmî, 2003, I, 218-219; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956, III, 1102-1103; Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (nşr: Ahmed Arnavud), I-XXIX, Beyrut: Daru İhyaut-Turas, 2000, XI, 115; Yafî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemanî, *Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fî ma'rifeti havadisi'z-zaman*, I-IV, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970, III, 54; İsnevî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan, *Tabakatü's-şafiyye*, (nşr: Kemal Yusuf Hût), I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002, II, 215; Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, (nşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-II, Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993, II, 347; Hisnî, Muhammed Edib Al-i Takıyyüddin, *Müntehâbatü't-tevârih li-Dımaşk*, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979, I, 203; İbni Tagrıberdi, Ebü'l Muhsin Cemâleddin Yusuf b. Tagrıberdi el-Atabekî el-Yaşbugavî ez-Zâhirî, *en-En-Nücûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır el-Kâhire*, (nşr. Vizâratü es-Sakafiyye el-İrşâd el-Kavmiyye), I-XVI, Mısır: Dâru'l Kutüb, V, 33; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah, *Tâcü't-terâcim fî men sannefe mine'l-Hanefiyye*, (nşr: İbrâhim Salih), Dımaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1992 s. 77-78; Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakatü'l-müfessirîn*, (nşr: Ali Muhammed Ömer) I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, I, 128; Kefevî, Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, (nşr: Saffet Köse...[ve öte.]), I-IV, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017, II, 197-200; Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Tacilârifin b. Ali, *Feyzü'l-kadir şerhi'l-Câmîi's-sağir*, I-VI, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1938, V, 405; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb*, (nşr: Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut), I-XI, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986, V, 157; IV, 183; Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*; (nşr: Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani), Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324, s. 57; Hânsârî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Ca'fer el-Musevî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, (nşr: Esedullah İsmailiyyan), I-VII, Tahran: Mektebetü İsmailiyyan, 1390, II, 235, Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzade, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsar'l-musannifin*; (nşr: İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara 1955, I, 253; Kettânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994, s. 71; Âmilî, Ebû Muhammed el-Bekir Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseynî (ö. 1371/1952), *A'yanü's-Şi'a*, (nşr: Hasan el-Emîn), I-XV, Beyrut: Dârü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1983, IV, 173; Ziriklî, Hayreddin, *A'lâm*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997, II, 128; İsbahânî, el-Mirza Abdullah Efendi, *Riyâzü'l-ulemâ ve hiyazü'l-fuzalâ*, (nşr: es-Seyyid Ahmed el-Hüseyni), Kum: Mektebetü Ayetullah el-Mar'aşî el-Amme, 1401 s. 472.

es-Semerkindî¹⁵ en-Nahşebî'dir.¹⁶ Müstağfirî'nin hayatı hakkında bahseden bütün kaynaklar "el-Müstağfirî" nisbesinde müttefiktir. Sem'ânî, İbnü'l-Esîr ve diğer âlimler bu nisbenin bazı dedelerine ait olduğunu kaydeder.¹⁷ "el-Mutavvi'î" ve "el-Cellâb" nisbesinin ise babasına ait olduğu belirtilmektedir.¹⁸ "Nesefî" nisbesini pek çok âlimin yetiştiği Nesef şehrinde doğduğu için almıştır.¹⁹ Bu şehrin diğer ismi Nahşeb'tir²⁰ ve buraya nisbetle "Nahşebî" olarak da anılmaktadır.²¹

2. Doğumu ve Ailesi

Müstağfirî'nin doğum tarihinde ihtilaf vardır. Başta Sem'ânî olmak üzere bazı âlimler doğum tarihini 350/961 olarak gösterir.²² Fakat Zehebî ve ondan nakledenler doğum tarihini 350/961'den daha sonra olduğunu ve 80 yıl yaşadığını kaydetmişlerdir.²³ İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474), *Tâcü't-terâcim* adlı eserini neşreden muasır araştırmacı İbrâhim Salih, Zehebî'nin verdiği bu bilgiye dayanarak Müstağfirî'nin 352/963'de doğduğunu belirtmiştir.²⁴ Zehebî ve diğer âlimlerin bu konuda kesin kanaat belirtmede Müstağfirî'nin bizzat kaleme aldığı şiiri esas almış olmaları mümkün gözükmemektedir. Nitekim bu şiirinde Müstağfirî; ömrünün seksen yaşına gelip, amca ve dayılarına nispeten daha uzun

¹⁵ Müstağfirî, Ebü'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tez en-Nesefî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nşr. Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân), Necef 1385/1977, s. 9

¹⁶ Yakut el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemül-Büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995, V, 276.

¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, 208.

¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed b. Fâris es-Sellum), I-II, Beyrut: Daru İbn Hazm, 2006, (naşirin girişi) I, 63.

¹⁹ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 55.

²⁰ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.* V, 276; VI, 78.

²¹ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, VI, 78; Nasır, Muhammad, *Nasaf va Keş Allamalari*, Taşkent 2006, s.15-20.

²² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 209; Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 77-78; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, II, 235; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 253; Leknevî, *Fevâidü'l-behiyye*, 57; Temîmî, *Tabakatü's-seniyye*, I, 72; Âmilî, *A'yanü's-Şi'a*, IV, 173.

²³ Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Dâvudî, *Tabakatü'l-müfessirin*, I, 128.

²⁴ Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 77-78.

yaşadığını bildirmektedir.²⁵ Netice olarak Sem'ânî'nin belirttiği gibi Müstağfirî'nin 350/961'de doğup, 82 yıl yaşamış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü onun hayatı hakkında ilk ve detaylı bilgi veren Sem'ânî'dir. Ayrıca ikisinin yaşı arasında yakınlık bulunması ve Müstağfirî'nin vefatından sonra kabrini ziyaret etmesi²⁶ Sem'ânî'nin verdiği bilgileri doğrulamaktadır.

Müstağfirî'nin ailesi Neseî'in önde gelen meşhur ailelerdendir. Çünkü ecdadlarının hitâbet ve ilimle uğraşarak toplumda önemli yere sahip olduğu kaydedilmektedir.²⁷ Ayrıca "Müstağfirî" nisbesiyle tanınan bir dedesinin ismi Ebû Bekir b. Mu'tez el-Müstağfirî'dir (ö. 321/933)²⁸ ve onun da ilim ehlini seven bir şahıs olduğu belirtilmektedir. Kaynaklarda onun evine âlimlerin bir araya gelip toplandığı ve gelenlerin ekseriyetinin misafirlerden oluştuğu zikredilmiştir.²⁹ Nitekim Müstağfirî dedesi hakkında şunları nakleder: "Dedem Ebu Bekir b. el-Müstağfirî'nin hayatta olduğu günlerde bizim evimizde misafirler olmuş ve dedem orada hadis nakletmiş. O çok hadis bilen birisiydi ve 321 yılında Buhâra'da vefat etmiştir."³⁰

Müstağfirî'nin babası, Ebû Ali Muhammed b. el-Mu'tez b. Muhammed b. el-Müstağfir b. el-Fath b. İdrîs el-Mutavviî el-Cellâb'tır. O, Neseî şehrinde 318/930 yılında doğmuş ve burada yaşamıştır. Hadis ilmiyle meşgul olduğu ve Ebû Hafs Ahmed b. Muhammed el-İclî'den bir cüz' rivayet ettiği nakledilmektedir. Kendisinden ise oğlu, Müstağfirî hadis rivayetinde bulunmuştur. Sem'ânî onun 374/984 yılında vefat ettiğini bildirmektedir.³¹

Kaynaklarda Müstağfirî'nin hadisle meşgul olan oğlu, Ebû Zer Muhammed b. Ca'fer el-Müstağfirî hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Nitekim o, babası Müstağfirî'nin vefatından sonra Neseî

²⁵ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, 664.

²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286.

²⁷ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (naşirin girişi), s. 9; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (naşirin girişi), I, 63.

²⁸ Temîmî, *Tabakatü's-seniyye*, I, 72; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 347; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (naşirin girişi), s. 9.

²⁹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (naşirin girişi), I, 63.

³⁰ Temîmî, *Tabakatü's-seniyye*, s. 82.

³¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286.

hatipliğini üstlenmiştir. Ayrıca dedeleri gibi hadis ilmiyle uğraşmış ve hadis hâfızı olarak tanınmıştır. Başta babası olmak üzere diğer muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.

Müstağfirî, hadis öğrenmek için gittiği yerlerde oğlu Ebû Zer'i de yanında bulundurmıştır. Örneğin, bir keresinde oğlu Ebû Zer'i, Ebû Ali el-Hâcibî'ye (ö. 391/1000) götürmüş el-Hacibî de ona *el-Câmiu's-Sahîh*'ten seçme bazı hadisleri rivayet etmiştir.

Ebû Zer el-Müstağfirî'nin ilmî şahsiyeti hakkında bazı âlimler fikir beyân etmişlerdir. Onlardan, Ebû Muhammed Abdullaziz b. Muhammed Nahşeb *Mu'cemu's- Şuyûh* adlı eserde; "Ebû Zer el-Müstağfirî hocamız Ebû'l-Abbâs'ın oğludur. Ebû'l-Fazl Ya'kûb b. İshak es-Sülemî ve Ebû Muhammed Abdülmelik b. Mervân el-Meydânî'den hadis işitmiştir..." diye tarif etmektedir. Ebû Zer, daha babası Müstağfirî hayattayken hadis ilmini belli bir düzeyde öğrenmiştir. Ayrıca yaşadığı bölgedeki ilim ehlinde olduğu ve hayır severliğiyle hürmet kazandığı nakledilmektedir.³²

Ayrıca Müstağfirî, *Tarîhu Nesef* adlı eserinde amcası Abdülmelik b. el-Mu'tez ile birlikte hadis dersine katıldığını belirtmekle onun hakkında fazla bilgi vermemektedir.³³

Sonuç itibarıyla Müstağfirî'nin ilim ehli bir aileye mensup olduğu, dedesi, babası, oğlu ve hatta amcasının da hadis ilmiyle iştigal ettiği anlaşılmaktadır.

3. Vefatı

Müstağfirî'nin ölümü Karahanlılar'ın Doğu ve Batı Karahanlılar olarak ikiye ayrıldığı döneme denk gelmektedir. Başta Sem'ânî olmak üzere bütün âlimler Müstağfirî'nin 432/1041'de Nesef şehrinde vefat ettiğini kaydetmektedir.³⁴

³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, s. 10; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 63-66.

³³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, 241.

³⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 209; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, I, 219; İsnevî, *Tabakatü's Şafiyye*, II, 215; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XI, 115; İbni Tagrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, V, 33; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 157; IV, 183; Leknevî, *Fevâidü'l-behiyye*, s. 57.

Dolayısıyla vefat tarihi ile ilgili ihtilaf söz konusu değildir. Hayatı hakkında önemli bilgileri aktaran Sem'ânî, Neseft'e bulunduğu zamanlarda onun kabrini ziyaret ettiğini belirtmiştir.

B. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Müstağfirî'nin hayatı ile ilgili bilgi veren tarihçilerin onun ilmî şahsiyetine işaret ederek kullandığı bazı vasıflar şunlardır; Hatibu'n-Nesef,³⁵ el-Fakih,³⁶ el-Fazıl,³⁷ el-Muhaddis,³⁸ el-Muksir,³⁹ el-Hâfız,⁴⁰ es-Saduk,⁴¹ Ceme'a'l-Cum'u,⁴² Sannefe't-Tesânif,⁴³ Şeyhu'l-Allâme,⁴⁴ el-Ma'ruf,⁴⁵ el-Müverrih,⁴⁶ el-Kâmil, el-Celîl.⁴⁷

Bu değerlendirmelerden Müstağfirî'nin genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilminde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Biz bu başlık altında öncelikle Müstağfirî'nin, tahsil hayatının ilk yıllarını, ilmî yolculuklarını, hocalarını, talebelerini ve eserlerini ele alıp daha sonra da hadis ilmindeki yerini ayrı başlık halinde tetkik etmeye çalışacağız.

³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 208; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; Temîmî, *Tabakatü's-seniyye*, I, 203;

³⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Kutluboğa, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, s. 57; Temîmî, *a.g.e.*

³⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Kutluboğa, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, Temîmî, *a.g.e.*,

³⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Zehebî, *İ'br*, II, 266; Kutluboğa, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, Temîmî, *a.g.e.*,

³⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Kutluboğa, *a.g.e.*, Hânsârî, *a.g.e.*, II, 235; Leknevî, *a.g.e.*, Temîmî, *a.g.e.*

⁴⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, I, 218; İsnevî, *Tabakatü's Şafiiyye*, II, 215; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XI, 115; Kutluboğa, *a.g.e.*, İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 157.

⁴¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 208; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, I, 219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *a.g.e.*, *Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Leknevî, *a.g.e.*, Temîmî, *a.g.e.*

⁴² Sem'ânî, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, s. 57.

⁴³ Sem'ânî, *a.g.e.*, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Zehebî, *İ'br*, II, 266; Kutluboğa, *a.g.e.*, Leknevî, *a.g.e.*, Temîmî, *a.g.e.*

⁴⁴ Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi) s. 13.

⁴⁵ İsnevî, *a.g.e.*, Hânsârî, *a.g.e.*

⁴⁶ Ziriklî, *A'lam*, II, 128.

⁴⁷ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi) s. 13.

1. İlk Tahsili

Müstağfirî'nin tahsil hayatının ilk yıllarına ait kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ancak Sem'ânî, Müstağfirî'nin telif ettiği *Tarihu Neseif* adlı eserinde ilk hadis hocası hakkında yazdığı kısa bir bilgiyi nakletmiştir. Nitekim bu eserinde Müstağfirî, dönemin en meşhur âlimlerinden sayılan Hârûn el-İstirâbâzî'nin (ö. 364/974) Neseif şehrine teşrif ettiğini ve onun imlâ meclislerine katıldığını belirtmektedir. Daha 10 yaşlarında iken, düzenlenen ilmî meclislere arkadaşları, amcası ve ilk müeddibi olan Ebû Ali Mansur b. Muhammed b. İsmail ile birlikte gittiğini kaydetmiştir. Müstağfirî, sözünün devamında adı geçen müeddibinden hadis ile ilgili ilk dersleri aldığını da zikretmiştir.⁴⁸ Bunun dışında onun ilk eğitiminde babasının büyük rol oynadığını belirtmemiz gerekir. Çünkü o da hadis ilmiyle uğraşmış ve Müstağfirî'nin yetişmesinde etkili olmuştur.

2. İlmî Yolculukları

Müstağfirî'nin ilmî yolculukları hakkında kaynaklara bakıldığında, Horasan,⁴⁹ Merv, Serahs ve Buhâra'ya gidip oralarda bir müddet kaldığı görülmektedir. Ayrıca Müstağfirî'nin yapmış olduğu rihlelerinde özellikle hadis ve fıkıh derslerini aldığı zikredilmektedir.⁵⁰ Yaşadığı dönemin bilgi edinme yollarından biri sayılan ilmî yolculuğunun sonunda Neseife dönmüş ve oranın müftüsü ve hatibi olmuştur.⁵¹ Müstağfirî'nin adı geçen bölgelerin dışında ilim tahsil etmek için başka şehirlere gittiği bilinmemektedir. Nitekim bu hususta Zehebî: "Bildğim kadarıyla Irak'a gitmedi."⁵² demiştir. Bununla birlikte Şam, Hicaz, Bağdat ve Mekke gibi önemli ilim merkezlerine de gitmediği ve hac yapmadığı kaydedilmektedir.⁵³ Müstağfirî, Horasan ve Mâverâünnehir'den başka İslâm coğrafyasının önemli ilim merkezlerine yolculuk etmemesine rağmen buralarda yetişen önemli âlimlerden Tavus ez-

⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 204.

⁴⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem'ü-Büldân*, III, 128.

⁵⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (naşirin girişi), I, 68.

⁵¹ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, 664, III, 1558; İbnü'l-Esîr, *Lübâb*, III, 209.

⁵² Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565.

⁵³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (naşirin girişi) I, 69.

Zeminî (ö. 415/1024) gibi akranlarının vasıtasıyla icazet almıştır.⁵⁴ Nitekim onun, Hatîb el-Bağdâdî gibi meşhur hadis âlimleri tarafından bilinmesi dikkat çekici önemli hususlardandır. Çünkü Hatîb el-Bağdâdî, Abdülaziz en-Nahşebî (ö. 458-9/1065-6)⁵⁵ aracılığıyla Müstağfirî hakkında bilgiler almıştır.⁵⁶

3. Hocaları

Müstağfirî'nin ilim tahsil ettiği hocalarının sayısı oldukça çoktur. Bu nedenle onun hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda isimleri zikredilen en önemli hocalarını tanıtmak daha uygun olacaktır.

Müstağfirî'nin yaptığı rihlelerinde, Serahs'ta Ebû Ali Zahir es-Serahsî (ö. 335/946), Neseft'e, Harun el-İstirâbâzî (ö. 364/974) ve Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Zer er-Râzî, Merv'de Ebü'l-Heysen Muhammed b. Mekkî el-Küşmihenî (ö. 389/998), Buhâra'da hadis hâfızı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Guncâr (ö. 412/1021) gibi âlimlerden ders aldığı kaydedilmektedir.⁵⁷ Ayrıca Müstağfirî, hadisi icâzetle aldığı bazı hocalarının isimlerini “falanca bana icazet yoluyla rivâyet etti” (كسب الي فلان إجازة) diye eserlerinde zikretmiştir.⁵⁸

4. Talebeleri

Müstağfirî, fıkıh ve hadis ilimlerinde uzman olan pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Nitekim kaynaklara bakıldığında ondan istifade eden âlimlerin çok sayıda olduğunu belirten bilgilere rastlamaktayız.⁵⁹ Dolayısıyla Müstağfirî'den çok nakilde bulunan ve eserlerinin günümüze ulaşmasında katkı sağlayan en meşhur öğrencilerinden bazılarının isimlerini zikretmekle yetiniceğiz.

Kaynaklarda Müstağfirî'den çok rivayet ettiği belirtilen öğrencilerinden en önde gelenleri şunlardır; Oğlu Ebû Zer el-

⁵⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem'ü- Büldân*, III, 128; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (naşirin girişi) I, 69.

⁵⁵ Zehebî, *Siyer*, XIII, 417; XVIII, 267.

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 117.

⁵⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 286, Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 218-219.

⁵⁸ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 391, 393, 395, 457, 486, 492; II, 710, 715; Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 176, 245, 258, 404; II, 573, 614, 697, 754, 795, 812, 834, 839, 843.

⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, 223; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 218-219.

Müstağfirî (ö.?), Muhammed b. Abdülcebbar es-Se'mânî (ö. 450/1058), Abdülaziz en-Nahşebî (ö. 458/1065), Muhammed Ali el-Ulvî el-Bağdâdî (ö. 480/1087),⁶⁰ İsmail b. İbrahim en-Neseфі (ö. 481/1088), Ebû Ali en-Neseфі (ö. 487/1094), Mukrî Abdurahman el-İclî (ö. ?), Ebû Muhammed el-Kuahmîsanî (ö. 491/1097), Muhammed Muammer en-Neseфі (ö. 505/1111),⁶¹ İsmail b. Tahir en-Neseфі (ö.?),⁶² Hannâd b. İbrahim en-Neseфі (ö.?)⁶³ ve Ebû Said b. Ebü'l-Hayr Mîhanî (ö.?).⁶⁴

5. Eserleri

Müstağfirî'nin hayatından bahseden kaynaklar, onun pek çok eser yazdığını kaydetmektedir.⁶⁵ Yapılan araştırmada Müstağfirî'nin takriben 20 civarında eser telif ettiği tespit edilmiştir. 82 yıl ömür süren Müstağfirî, çok sayıda hocadan tahsil almış ve bu birikimini öğrenci yetiştirmenin yanında eser yazarak ortaya koymuştur.

Müstağfirî sadece hadis ilminde değil, aynı zamanda fıkıh, tasavvuf, tecvid, tarih, ve edebiyat sahasına dair eserleri de ilim alemine kazandırmıştır. Şimdi onun eserlerinden tespit edebildiklerimizi kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Müstağfirî'nin eserlerini matbu olanlar, yazma olanlar ve kaynaklarda ismi geçmekle birlikte günümüze ulaştığı bilinmeyenler şeklinde üç gruba ayırmak mümkündür.

⁶⁰ Zehebî, *Tezkire*, IV, 8; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tabakâtü'l-huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Buhusi'l-İlmiyye, 1983, s. 499; Hısnî, Muhammed Edib Ali Takıyyüddin, *Müntehabatü't-tevarih li-Dimaşk*, Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1979, s. 418.

⁶¹ Zehebî *Siyer*, XIV, 258.

⁶² İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Lisânü'l-mizân*, Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, I-VII, 1911, I, 411.

⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, VI, 200.

⁶⁴ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, I, 82.

⁶⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, I-II, (nşr. Münire Naci Sâlim), Bağdad: Matbaatü'l-İrşad, 1975, II, 182; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Zehebî, *Siyer*, IV, 564-565; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, I, 218-219; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 78; Âmilî, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173.

a. Matbu Olanlar

1. *Fezâilü'l-Kur'ân*⁶⁶

Alanında yazılan önemli bir kaynaktır.⁶⁷ İstifade ettiğimiz bu eser, Ahmed b. Fâris es-Sellum tarafından neşredilmiş ve 2006 yılında Beyrut'ta iki cilt halinde yayımlanmıştır.

Nâşir, *Fezâilü'l-Kur'ân*'ın asıl nüshasının baş ve son kısımlarından birçok sayfasının kaybolduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı kitabın ilk bölümünde hangi konuların ele alındığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat eserin muhtevası, başlıklar ve kullanılan yöntemden kaybolan ilk kısımlarda bu alanda kendisinden önce yazılmış eserleri takip ettiği anlaşılmaktadır. Üç bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Kur'ân'ın nüzülü, onu öğrenmeye teşvik eden hususlar, Allah'ın kelâmı olup mahluk olmadığı, Kur'ân'ı öğrenme ve öğretmenin âdabı gibi konuların ele alındığını söylemek mümkündür.⁶⁸

Müstağfirî, eserinin ikinci kısmında sure ve ayetlerin faziletleriyle ilgili hadisleri nakletmiştir. Ayrıca eserin telif gayesinin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kitabı tetkik ettiğimizde esas mevzuların sure ve ayetlerin faziletleriyle ilgili olduğunu ve kitabın büyük kısmının da bu bahislerden oluştuğunu görmekteyiz.

Üçüncü kısmında ise secde hakkında rivayet edilen hadislere yer verilmiştir. Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân*'ını başka eserlerden farklı kılan temel özelliğinin de bu olduğunu açık ifade edebiliriz. Çünkü bu alanda yazılan eserlerin çoğunda bu konular ele alınmamıştır. Dolayısıyla secde hakkında nakledilen hadisleri

⁶⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Âmilî, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-VIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, III, 150; Ziriklî, *A'lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Feharîsu a'lâmi Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993, II, 1277; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî* (nâşirin girişi), s. 14; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 71, 84.

⁶⁷ Hatiboğlu, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 109.

⁶⁸ Müstağfirî, *a.g.e.*, I, 109.

içermesi açısından söz konusu eserin değeri daha da artmaktadır.⁶⁹ Eserde nâşirin numaralandırmasına göre 1408 rivayet yer almaktadır.

2. *Delâilü'n-nübüvve*⁷⁰

Müstağfirî'nin *Delâilü'n-nübüvve*'si, Hz. Peygamber'in sîreti, mucizeleri ve velilerin kerameti hakkında yazılmış önemli bir kaynaktır. Alanında yazılan müstakil ve temel eser niteliğindeki bu kitabın asıl nüshasından bazı sayfaların kaybolmasından ötürü⁷¹ onun asıl ismi tespit edilememiştir. Dolayısıyla bu konuda iki ihtimal ileri sürülmekle⁷² onların ilki *Delâilü'n-nübüvve* olup, bunu ilk olarak Sem'ânî *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr* adlı eserinde zikretmektedir. Diğeri ise *ed-Delâil ve'l-mu'cizât*'tır ve bununla ilgili el-Küşmincekasî'nin (ö. 420/1029) tercemesinde Müstağfirî'nin bizzat kendisi şöyle demektedir: “*Telif ettiğim eserlerden Tefsîrü'l-Kelbî, Kitabü'd-Delâil ve'l-mu'cizât ve başkalarını son yolculukta benden semâyyla işitti.*”⁷³ Eserin nâşiri Ahmed Fâris, söz konusu kitabın ilk isminin âlimler arasında daha yaygın olarak kullanıldığını belirterek *Delâilü'n-nübüvve* ismini tercih etmiştir. Buna ilaveten konuyla alakalı Müstağfirî'nin bizzat verdiği bilgilerden *Delâilü'n-nübüvve* ile *ed-Delâil ve'l Mucizât*'ın iki farklı eser olabileceğini de ileri sürmek mümkündür. Müellif, eserini iki ana bölümde ele almıştır. Bunlardan ilki Hz. Peygamber'in nübüvvetlik görevini almadan önceki hayatı olup, toplam 7 baktan oluştuğu kaydedilmektedir. Nâşir, bu babların günümüze kadar ulaşmadığını belirtmiştir. Kitabın ikinci ana bölümü ise Hz. Peygamber'in mucizeleri

⁶⁹ Müstağfirî, *a.g.e.*, I, 111.

⁷⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, II, 235; Âmilî, *A'yânu'ş-Şi'a*, IV, 173; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 150; Zirikî, *A'lam*, II, 128; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 13 .

⁷¹ Geniş bilgi için: Vajda, Georges, *Un manuscrit du Kitab Dalâ'il an-Nubuwwa de Ga'far al-Mustagfirî*, *Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956, II, 567-572.

⁷² Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, I, 98.

⁷³ el-Küşmincekasî (ö. 420) aynı zamanda Müstağfirî'nin öğrencisidir. Fakat Müstağfirî'nin kendisi de ondan hadis rivayet etmiştir. Bk; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 145.

hakkındadır.⁷⁴ Elimizde mevcut olan eser bu konular çerçevesinde nakledilen rivayetlerle meyardana getirilmiştir. İki ciltten oluşan kitap, 675 hadis ihtiva etmektedir.⁷⁵

3. *Tıbbü'n-Nebî (s.a.v.)*⁷⁶

Müstağfirî'nin, Hz. Peygamber'in tıpla ilgili hadislerini ihtiva eden *Tıbbü'n-Nebî (s.a.v.)* adlı bir eser yazdığına dair kaynaklarda deliller mevcuttur. Meclisî, *Biharü'l-envar*'ında *Tıbbü'n-Nebî* adlı eseri senedleri hafz edilmiş halde kaydederek Müstağfirî'ye nisbet etmektedir.⁷⁷ Bu eser, 1281/1864, 1294/1877, 1304/1886, 1318/1900 ve 1328/1910 yıllarında toplam 5 kere tekrar basılmış ve bu süreçte birçok tahrife uğradığı kaydedilmektedir. Elimizde mevcut olan son baskısı ise *Tıbbü'n-Nebî el-Mensub ile Resûlullah Sallallahu Aleyhi ve Sellem el-Müstahrec min ehâdisihi bi hazfi'l-esânid* adıyla Necefte, 1385/1977 senesinde Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân tarafından yayımlanmıştır.⁷⁸ Müstağfirî ve eserleri hakkında değerli bilgiler sunan Ahmed b. Fâris, onun Şîf'ler tarafından neşredilen *Tıbbü'n-Nebî'si* üzerinde de araştırma yaparak bir makale hazırlamış ve burada dikkat çekici çok önemli bilgiler zikretmiştir. Nitekim o, Şîf âlimleri tarafından Müstağfirî'ye nispet edilerek yayımlanan *Tıbbü'n-Nebî* ve bunu ortaya koyarken dayandıkları asıl nüshayı daha sonra elde ettiği diğer bir nüsha ile karşılaştırarak eserin kesin olarak Müstağfirî'ye ait olmadığını ortaya koymaktadır.

⁷⁴ Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (naşirin girişi), s. 9, Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, (naşirin girişi), 98-99.

⁷⁵ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 848.

⁷⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, II, 235; Âmilî, *A'yânu'ş-Şi'a*, IV, 173; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1095; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (naşirin girişi), s. 9-18; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 79.

⁷⁷ Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali, *Biharü'l-envâri'l-câmia li-düreri ahbari'l-eimmeti'l-ethar*, I-CXI, Tahran: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, XIV, 551-553.

⁷⁸ Eserin yazma nüshasının, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, A. 2814 (isnadları hazfedilmiş) ve Feyzullah 1322 (243), bunun da isnadları hazfedilmiş halde bulunduğu kaydedilmiştir. Bk; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 79.

4. *Kitâbü'z-Ziyâdât*⁷⁹

Müstağfirî'ye ait olan bir başka matbu eser de *Kitâbü'z-Ziyâdât* olup, Abdülganî el-Ezdî'nin (ö. 409/1018) *el-Muhtelif ve'l-Mü'telif*⁸⁰ adlı, isim, lakap ve nisbelerinin yazılışı aynı fakat okunuşu farklı olan râvilerle ilgili yazdığı eserine⁸¹ yaptığı bir zeyldir.⁸² İbn Asakir'in *Tarih'ü Dimaşk*'ında bu eserden nakillerde bulunduğu Ahmed Fâris tarafından ileri sürülmektedir.⁸³ Eserin yazma nüshası, Zahiriyye Kütüphanesinde bulunmakta olup,⁸⁴ Târik Muhammed et-Tavârî ve Eşref Salâh Ali tarafından 2005 yılında neşredilmiştir. Bunun dışında farklı baskılarını tespit edemedik.

Müstağfirî, yaptığı bu çalışmada yaklaşık 204 râviyi ele almış ve onların isimlerinin doğru okunuşu ve hoca-talebelerini zikrederek kısaca tanıtmaya çalışmıştır. Ayrıca bazı râvilerin nisbe ve lakapları, yaşadığı şehir ve telif ettiği eserlerini de belirterek değerli bilgiler kaydetmiştir. Eser, şahısların ismi doğrultusunda ayrıntılı bilgi vermesi açısından başvurulması gereken önemli bir kaynak niteliğindedir.

b. Yazma Eseri

*et-Temhîd fi't-tecvîd*⁸⁵

Müstağfirî'nin *et-Temhîd fi't-tecvîd*⁸⁶ isimli eseri günümüze kadar ulaştığı bilinen tek yazma eserdir ve Dublin Chester Beatty Library (nr. 3954) kütüphanesinde kayıtlı olup, tecvid ile ilgili

⁷⁹ Ziriklî, *A'lam*, II, 128; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 239.

⁸⁰ Bazı türkçe kaynaklarda *el-Mü'telif ve'l Muhtelif* olarak geçmektedir. Bk; Koçyiğit, Talât, "Abdülganî el-Ezdî", *DİA*, I, 205.

⁸¹ Koçyiğit, "Abdülganî el-Ezdî", *DİA*, I, 205.

⁸² Müstağfirî, *Kitâbü'z-Ziyâdat*, (nşr. Târik b. Muhammed et-Tavârî-Eşref Salâh Ali), ys. 2005, (Târik Muhammed et-Tavârî-Eşref Salâh Ali'nin girişi), s. 30-31; Hatiboğlu, *a.g.e.*, 109; Kettânî, *a.g.e.*, s. 239.

⁸³ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (naşirin girişi), s. 94; Ayrıca bk; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sîkatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I-LXXX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, XXXII, 80.

⁸⁴ Zahiriyye Kütüphanesi, Hadis, nr. 525, s. 45-67.

⁸⁵ Ziriklî, *A'lam*, II, 128.

⁸⁶ Ziriklî, *a.g.e.* II, 128; Hatiboğlu, "el-Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 109.

olmalıdır. Esere ulaşamadığımızdan dolayı muhtevası hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

c. Kaynaklarda İsmi Geçip Günümüze Ulaştığı Bilinmeyenler

1. *Târihu Neseḫ ve Keş*⁸⁷

Bu eser, âlimlerin nezdinde itibar gören ve çok istifade edilen bir kaynaktır. Fakat günümüze müstakil olarak ulaştığı bilinmemektedir.⁸⁸ Sem'ânî, Müstağfirî'nin hayatı hakkında bilgi verirken *Târihu Neseḫ ve Keş*'i tek eser olarak tanıtmıştır. Zehebî ve onu takip edenler ise, *Târihu Neseḫ* ve *Tarîhu'l-Keş* diye iki ayrı eser olarak kaydetmişlerdir. Bu konuda kaynaklarda kaydedilen bilgilerin çoğu tek eser olduğunu yönündedir.⁸⁹

Kitap hakkında Sem'ânî şu bilgiyi kaydetmektedir: “Buradan (Neseḫ şehrinden) ilmin her sahasında meşhur olan çok sayıda âlim çıkmıştır. Onlardan bazılarını Müstağfirî, Neseḫ'in tarihi hakkında yazdığı eserinde zikretmektedir. Bu eser büyük bir tarih kitabıdır ve iki kalın ciltten oluşmaktadır.”⁹⁰ Yine aynı şekilde Sem'ânî, “Neseḫî” nisbesiyle tanınan âlimler ile alakalı bilgi verirken söz konusu kitabı tanıtarak; “Hâfız Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî, ricâl hakkında pek çok bilgiyi ihtiva eden eserinde âlimleri 80 veya daha fazla gruba ayırarak zikretmiştir” demektedir.⁹¹ Necmeddin en-Neseḫî'nin (537/1142) *el-Kand fi zikri ulemai Semerkand*'ının nâşiri, Yusuf el-Hâdî, Müstağfirî'nin *Târihu Neseḫ ve Keş*'inden bahsederken, Sem'ânî'nin yazdığı *el-Ensâb*'ın

⁸⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Tarîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; *Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, II, 235; Âmilî, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 150; Ziriklî, *A'lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 308; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 277.

⁸⁸ Nasır, *Nasaf va Keş Allamalari*, s. 12.

⁸⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 146, 303-304; Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XX, *Dârü'l-Hidâye*, IV, 251; Nasır, *Nasaf va Keş Allamalari*, s. 12.

⁹⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 61; Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, IV, 251; Neseḫî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *el-Kand fi zikri ulemâ Semerkand*, (nşr: Yusuf el-Hâdî), Tahran 1999, (naşirin girişi), s. 17 .

⁹¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 94.

dörtte biri kadar olduğunu söylemiştir.⁹² Öte yandan Sem'ânî adı geçen eserinde Müstağfirî ve söz konusu kitabının ismini zikrederek 18 yerde nakilde bulunmuştur.⁹³ Ayrıca Zehebî de bu eserden çok istifade etmiştir.⁹⁴ Her iki âlimin Müstağfirî'nin adını zikretmeden de ondan bilgi aktarmış olabileceklerini göz önünde bulundurarak hem müellife hem de onun eserlerine çok önem verdiklerini ifade etmek mümkündür.

2. *el-Müselâat*⁹⁵

Müstağfirî'nin küçük ama meşhur bir eseridir ve pek çok güvenilir âlimler tarafından rivayet edilmiştir. Eserde yer alan meşhur müselsel rivayet, hasen müselseldir ve bundan kasıt hadisin isnadı değil, manasının hasen olduğudur. Söz konusu rivayet de şu şekildedir: Muhammed b. İsmail el-Keşî → Ebü'l Abbas Ca'fer b. Muhammed b. El-Müstağfirî → Ebü'l Abbas b. Ebî Hasan → Ebî Ebü'l Hasan → Muhammed b. Zekerya el-Gulâbî senediyle rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur, *En güzel olan, güzel ahlaktır.*⁹⁶

3. *Kitâbü'd-De'avat*⁹⁷

Bu eserden Suyûtî (ö. 911/1505) *Dürrü'l-Mansur*'unda, Münâvî (ö. 1031/1622) ise *Feyzül-kadir*'inde hadis tahrir etmişlerdir.⁹⁸

⁹² Neseî, *a.g.e.*, s. 17.

⁹³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 118, 195, 202; V, 92, 147, VII, 199; VIII, 160,173, X, 177, 199, 250, XI, 38, 122, XII, 241, 253, XIII, 315, 229, 516.

⁹⁴ Bunu aynı şekilde Ahmed Faris es-Sellum da Müstağfirî'nin, *Fezâilü'l-Kur'ân*'ının girişinde belirtmektedir; I, s. 83.

⁹⁵ Ziriklî, *A'lam*, II, 128; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 71, 122; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

⁹⁶ Hadisin aslı şöyledir: "ان احسن الحسن الخلق الحسن"; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XIII, 116-117; Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (nâşirin girişi) s. 93; Diğer müselsel rivayeti için bk; Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali (ö. 1031/1622), *Fezû'l-kadir şerhi'l-Câmiî's-sagir*, I-VI, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1938, II, 417; IV, 517.

⁹⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; *Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, II, 235; Âmilî, *A'yânu's-Şî'a*, IV, 173; Ziriklî, *A'lam*, II, 128; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunân*, II, 1417; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

4. *Ma'rifetü's-sahâbe*⁹⁹

Müstağfirî'nin en meşhur eserlerinden biri olup hayatı hakkında bilgi veren tabakât kitaplarının çoğunda bu eserin adı zikredilmektedir. Ayrıca İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) bu eserden çok istifade etmiş ve bilgi aktarmıştır.¹⁰⁰

5. *el-Menâmât*¹⁰¹

Keşfü'z-zünûn'da, *Kitabü'l-Münâsebât* olarak geçmektedir.¹⁰² Fakat Sem'ânî ve diğerleri *el-Menâmât* olarak kaydetmiştir.

6. *Târîhu Semerkand*¹⁰³

Bu eserin ismi *Keşfü'z-zünûn*'da *Tevârîhu Semerkand* olarak geçer.¹⁰⁴

Bunlardan başka aşağıdaki eserler de Müstağfirî'ye nispet edilmektedir; *Hutâbu'n-nebî*,¹⁰⁵ *Tefsîrü'l-Kelbî*,¹⁰⁶ *Şemâilü'n-nübüvve*,¹⁰⁷

⁹⁸ Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983, V, 12; Münavî, *Feyzü'l-kadir*, II, 105.

⁹⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; *Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Âmilî, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 150; Ziriklî, *A'lam*, II, 128; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 13; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 13; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 254.

¹⁰⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, (nâşirin girişi), s. 97-98; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995, I, 647; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, III, 170; IV, 277; V, 390.

¹⁰¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; *Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Âmilî, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

¹⁰² Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1463.

¹⁰³ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 277; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 13.

¹⁰⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 296.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; *Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Âmilî, *A'yânu's-Şi'a*, IV, 173; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 715; Müstağfirî, *Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

¹⁰⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 145.

¹⁰⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XI, 115; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; *Dâvûdî, Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 128; Kehhâle,

el-Eyyâm ve'l-leyâlî,¹⁰⁸ *Kitabü'r-Rükâ*,¹⁰⁹ *Kitabü'l-Evâlî*,¹¹⁰ *el-Vefâ*,¹¹¹ *Kitabü'd-Dâri'l-Hirka*, *Haccu Ebî Hanîfe*,¹¹² *eş-Şî'r ve's-Şuerâ*¹¹³ ve *Kitab fi'l-Hikme*.

6. Mezhebi

Müstağfirî'nin mezhebi konusunda farklı görüşler mevcut olup bu hususu Hânsârî (ö. 1313/1895), *Ravzatü'l-cennât* adlı eserinde, şöyle değerlendirmektedir:

"Müstağfirî, Ehl-i Sünnet 'in meşhur fıkıh âlimlerindedir. Ayrıca rivayet ettiği hadislerinin sayısı çoktur ve çeşitli dallarda kendisine müracat edilen bir şahsiyettir. İtikadda Eş'arî amelde ise Hanefî'dir. Kim onun Şî'imamlarından olduğunu iddia ederse hata etmiştir. Çünkü onun ismi Şî' ricâl kitaplarında zikredilmemiştir. Ayrıca o, Ehl-i Beyt ile ilgili bir şey yazmamıştır. Hatta onun hoca ve taleberinin arasında Şia'ya mensup olanı da yoktur..."¹¹⁴

Müstağfirî'den bahseden kaynakların çoğunluğu Hanefî olduğu konusunda ittifak içindedir.¹¹⁵ Zira *Haccu Ebî Hanîfe* adlı eseri kaleme almasının yanında¹¹⁶ *Delâilü'n-nübüvve*'sinde Ebû Hanîfe ile ilgili rivayetlere yer verdiği görülmektedir.¹¹⁷ Bütün bunlar Müstağfirî'nin Hanefî âlimlerinden olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mu'cemü'l-müellifin, III, 150; *Ziriklî, A'lam*, II, 128; *Kâtib Çelebî, Keşfü'z-zunûn*, II, 1059; *Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

¹⁰⁸ *Kâtib Çelebî, Keşfü'z-zunûn*, II, 1400; *Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

¹⁰⁹ *Sem'ânî, et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; *Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

¹¹⁰ *Ziriklî, A'lam*, II, 128; *Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14; *Kettânî, Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 359.

¹¹¹ *Kâtib Çelebî, Keşfü'z-zunûn*, II, 1470; *Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

¹¹² *Sem'ânî, et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182.

¹¹³ *Hânsârî, Ravzatü'l-cennât*, II, 235; *Âmilî, A'yânu's-Şî'a*, IV, 173; *Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 14.

¹¹⁴ *Hânsârî, Ravzatü'l-cennât*, II, 235.

¹¹⁵ *İsbahânî, Riyâzü'l-ulemâ*, s. 472- 473; *Âmilî, A'yânu's-Şî'a*, IV, 173, *Müstağfirî, Tıbbü'n-Nebî*, (nâşirin girişi), s. 9.

¹¹⁶ *Sem'ânî, et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, II, 182; *Müstağfirî, Fezâilü'l-Kur'an*, I, 99.

¹¹⁷ *Müstağfirî, Delâilü'n-nübüvve*, II, 750-752.

C. MÜSTAĞFİRİNİN HADİŞÇİLİĞİ

Müstağfirî'nin hayatına bakıldığında genel olarak kendisini hadis ilmine adanmış olduğunu görmekteyiz. Zira telif ettiği; *Delâilü'n-nübüvve*, *Tıbbü'n-Nebî*, *Şemail'ün-Nübüvve* ve *Hutâbu'n-Nebi* gibi eserlerinde Hz. Peygamber'i ve hadislerini esas almış olması, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, *Kitabü'l-Evâlî*, *el-Müselselât*, *Kitâbü'z-Ziyâdât*, *Târîhu Nesef* ve *Keş* ve *Târîhu Semerkand* isimli kitaplarında ise, hadis ilminin temelini oluşturan sened ve ricâl ile alakalı değerli bilgileri kaydetmesi, onun hadis ilminde önemli konuma sahip olduğuna delalet etmektedir.¹¹⁸ Ayrıca isimlerini saydığımız eserleri dışında günümüze ulaşan *Fezâilü'l-Kur'ân*'ının rivayetlerden meydana getirilmiş bir eser olması¹¹⁹ elde edemediğimiz ya da günümüze ulaşmayan başka eserlerinde hadis ilimiyle ilgili bilgilere yer vermiş olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan hayatı hakkında bahseden genel ricâl kitapları dışında özel olarak hadis hâfızlarının (huffâz) biyografileri için hazırlanan tabakât kitaplarında da onun ismine yer verilmesi¹²⁰ ve cerh-ta'dilde sözüne itibar edilen ve kendisine başvuru alan âlimler arasında zikredilmiş olması¹²¹ onun hadis bilgisinin üst düzeyde olduğu anlamına gelmektedir. Bu yorumu destekleyen bir başka delil de Müstağfirî'nin hadisçiler arasındaki yerine ve ilmî şahsiyetine işaret eden bilgilerin birçok âlim tarafından dile getirilmesidir. Nitekim muhaddisler onun hakkında hep övgüyle bahsetmiş ve hadis ilmindeki yerine işaret etmişlerdir. Âlimler arasında onun güvenilirliği konusunda fikir ayrılığı yoktur. Genelde hepsi aynı özelliklerinden bahsetmektedir.

Bâharzî (ö. 467/1075), "Müstağfirî Nesef'in imamı, müftüsü ve hatibiydi. Nesef'te neredeyse onun gibisi yoktu"¹²² demiştir. Sem'ânî (ö. 562/1167) ve İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) ise, "Müstağfirî, Nesefin hâtibi, fakih, fazilet sahibi, muksirun muhaddis ve saduktur. Marifette ve itkanda (kesin bilgide) kendisine müracat

¹¹⁸ Ziriklî, *A'lam*, II, 128.

¹¹⁹ Ziriklî, *a.g.e.*, II, 128.

¹²⁰ Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103.

¹²¹ Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil*, (nşr; Abdülfettah Ebu Gudde), Beyrut: Dârü'l Beşâir, ts., I, 213.

¹²² Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, 664.

edilirdi. Bilgi biriktirerek güzel eserler yazmıştır. Yaşadığı dönemde Mâverâünnehir’de eser telif etme ve hadisleri anlama konusunda onun gibisi yoktur”¹²³ diyerek daha detaylı bilgi kaydetmektedirler. Daha sonraki âlimler genel olarak bu iki âlimimizin verdiği bilgileri aktarmışlardır. Zehebî (ö. 748/1348), bunlara ilaveten şunları söylemektedir: “Müstağfirî, allâme,¹²⁴ imam, hafız, yaptığı amelleri eksiksiz yerine getiren ve çok eser sahibidir.¹²⁵ Aslında saduktur ama mevzu hadisleri kitaplarında açıklamadan rivayet etmiştir. Yaşadığı dönemin Maveraünnehir’deki muhaddislerindedir.”¹²⁶ İbnü’l-İmâd (ö. 1089/1679) da, mevzû rivayetleri açıklamadığı için tenkit etmiş, bununla beraber ilmini takdir ederek, “Hâfız, musannif, sika ve akranlarından üstün biriydi”¹²⁷ demiştir. Hanefî müelliflerinden Abdülkadir el-Kureşî (ö. 775/1373), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), Leknevî (ö. 1304/1886) ve diğer âlimler, Sem’ânî, İbnü’l Esîr ve Zehebî’nin kaydettiği bilgileri naklederek Müstağfirî hakkında övgüde bulunmuşlar, bunlara ilave olarak farklı bir şey söylememişlerdir.¹²⁸ Fakat Hânsârî (ö. 1313/1895) ve Şîî tarihçi ve biyografi yazarı Âmilî (ö. 1371/1952), Müstağfirî’ni Hanefî ulemâsının en önde gelenlerinden olduğunu belirterek¹²⁹ Ehl-i Sünnet âlimlerinden olduğunu gösteren önemli bilgiler vermiştir.

Her muhaddiste olduğu gibi Müstağfirî’nin de hadisçiliğini tespit etmede, eserlerinde yer verdiği değerlendirme ve açıklamalarının önemi oldukça büyüktür. Fakat günümüze ulaşan eserleri tetkik edildiğinde bunların yok denecek kadar az sayıda olduğu görülmektedir. Nitekim Müstağfirî’nin kaleme aldığı eserlerinde sadece sened ve metni kaydetmenin yanında

¹²³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, V, 286; İbnü’l-Esîr, *Lübâb*, III, 208.

¹²⁴ Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103.

¹²⁵ Zehebî *Siyer*, XVII, 564-565; Zehebî, *İ’br*, II, 266.

¹²⁶ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm*, I, 218-219; Zehebî, *Tezkire*, III, 1102-1103; Zehebî, *Siyer*, XVII, 564-565.

¹²⁷ İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, V, 157.

¹²⁸ Bk: Kureşî, *Cevâhirü’l-mudiyye*, II, 347; Kutluboğa, *Tâcüt-terâcim*, s. 77-78; Leknevî, *Fevâidü’l-behiyye*, s. 57; Temîmî, *Tabakatü’s-seniyye*, I, 203; Kefevî, *Ketâibu a’lâmi’l-ahyâr*, II, 197-200.

¹²⁹ Hânsârî, *Ravzâtü’l-cennât*, II, 235; Âmilî, *A’yânu’ş-Şî’a*, IV, 173.

umumiyetle hadisleri değerlendirmeden rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Onun hadisçiliğini incelemede bugüne kadar intikal eden *Fezâilü'l-Kuran* ve *Delâilü'n-nübüvve*'sindeki açıklamalar dikkate alınarak, bunların bir kısmının kendisine, kalan bir kısmının ise istifade ettiği kaynakların müelliflerine ait olduğu tespit edilmiştir. Zira Müstağfirî, kendisinden bilgi aktardığı bazı müelliflerin açıklama ve değerlendirmelerini olduğu gibi nakletmiş ve bunlara herhangi bir şahsî kanaatini eklememiştir.

Fezâilü'l-Kuran'ında kendisine ait herhangi bir değerlendirme veya bir açıklama yapmadan önce “قال الشيخ”, “Kâle eş-Şeyh”¹³⁰ ifadesini kullanmaktadır. Başkalarının sözleri için, “قال”, “قال فلان”, “قال فلان - يعني فلان”, “Kâle eş-Şeyh yani fülân”¹³¹ ya da sadece “قال فلان”, “Kâle fülân”¹³² demiştir. Bu açıklamaların bir kısmı râvilerin kimliğiyle ilgili olup, bazıları hadislerin sıhhat durumu hakkındadır. Yine bazı bir açıklamalarında kaydettiği hadislerin kaynağına işaret ederek kimler tarafından rivayet edildiğini de belirtmiştir. Bunların dışında sadece *Fezâilü'l-Kuran*'ının iki yerinde geçmekte olan tenkitlerinden biri zikrettiği bir hadisin senedine, diğeri de metnine yöneliktir. Bu ikisinden başka kendisine ait herhangi bir tenkidleri tespit edilememiştir.

Delâilü'n-nübüvve'sinde kaydettiği değerlendirmelerin bazılarını, “قلت”, “Kultu”, bazılarını ise “الصواب”, “es-Savâb” diyerek yapmıştır. Bu değerlendirmelerin çoğunluğu, eserinde kaydettiği rivayetlerde geçen bazı yanlışları doğrulamaya yöneliktir. Zira bunların bir kısmında kendi görüşlerini de ifade etmekle kesin olarak bilemediği hususları “أظن الصواب”¹³³, “Ezunnu's-Savâb” tabiriyle belirtmektedir. Müstağfirî'nin *Delâilü'n-nübüvve*'sinde yaptığı bazı açıklamalar da *Fezâilü'l-Kuran*'ında olduğu gibi râvi künyeleri ve hadislerin durumuyla ilgilidir.¹³⁴

¹³⁰ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kuran*, I, 188, 290; II, 529, 586.

¹³¹ Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kuran*, I, 201.

¹³² Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kuran*, I, 196; II, 507.

¹³³ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 723.

¹³⁴ Müstağfirî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 638.

Müstağfirî'nin hadisçiliğini ortaya koymada önem arzeden hususlardan birisi, hadis usûlünün temel kriterilerinden sayılan tahammül ve eda sigalarının kullanımına gösterdiği dikkat ve titizliğidir. Nitekim eserlerindeki tahammül-eda lafızları ve bu konuda bazı râviler üzerinde yaptığı değerlendirmeleri buna delil olmaktadır.

Müstağfirî'nin *Fezâilü'l-Kur'ân* ve *Delâilü'n-nübüvve'si* tetkik edildiğinde, onun hadis rivayet usûlünü ortaya koyan bazı mühim detaylar dikkat çekmektedir. Zira Müstağfirî, her iki eserinde kaydettiği bablarda konuyla alakalı aynı hadisin hem sened bakımından, hem de lafız bakımından farklı tariklerini bir araya getirmiştir. Ayrıca bu hususu kitaplarının baştan sonuna kadar aynı şekilde devam ettirerek bir prensip haline getirdiği de anlaşılmaktadır. Müstağfirî'nin her iki kitabında takip ettiği bu metodu, aynı zamanda hadislerin birbirini desteklemesine yol açmıştır. Nitekim hadis ilminde bu husus mütâba'ât ve şâhid haberler olarak değerlendirilmektedir. Başka bir ifadeyle Müstağfirî, hadislerin farklı tariklerini toplamakla aynı zamanda onların hem mütâba'âtını hem de şâhidini belirtmiş olmaktadır.

Müstağfirî'nin hadis rivayet usûlüne örnek olan diğer bazı hususları şöyle sıralamak mümkündür; Eserinde ismi ilk kez geçmekte olan râvi isimlerini tam olarak vermiş, daha sonra meşhur ad veya nisbesini zikretmekle yetinmiştir. Bazen de bir konuda rivayet ettiği hadislerin bazılarının sadece isnadını kaydettiği müşahede edilmektedir. Yine çok az yerde isnadı kısalttığı ve hadisleri birbiriyle karşılaştırarak aralarındaki farka işaret ettiğini de tespit etmek mümkündür.

Müstağfirî'nin hadisçiliğini belirtmede unutulmaması gereken en önemli hususlardan biri de Mâverâünnehir, özellikle Nesef şehri ve buralarda yetişen başta hadis ravileri olmak üzere diğer ilimlerde de meşhur olan âlimler hakkında verdiği detaylı bilgilerdir. Mâverâünnehir bölgesinde yetişen muhaddislerin özellikle cerh ve ta'dil durumu hakkında kaydettiği bilgileri başta Sem'ânî ve Zehebî olmak üzere pek çok âlimin eserlerine kaynak olmuş ve bu âlimler üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır. Nitekim

Müstağfirî ve eserlerinin isimlerini övgüyle belirterek nakillerde bulunan meşhur muhaddis ve tarihçilerin en önemli simalarından pek çoğunu zikretmek mümkündür. Öte yandan Müstağfirî'nin bizzat kendisinin de başta *el-Câmiü's-Sahîh* olmak üzere diğer müstakil hadis kitaplarının en meşhurlarından istifade ederek eserler yazması, bilgi cem etmede öne çıktığını ve kendisinden sonrakilere bir kaynak olduğunu yine bir bakıma ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Samânîler ve Karahanlılar Devleti'nin olumlu yönetim sistemi ve gelişmiş ilmî çevrenin başta Müstağfirî olmak üzere onun gibi özellikle Mâverâünnehir'de yetişen âlimler üzerinde olumlu etkisi olduğu ve ilim aleminde önemli pay bırakmaları için güzel imkanlar sunduğu yapılan bütün çalışmaların sonunda belirtilmektedir. Zira ilk tahsil çağlarını Sâmânîler hükümdarlığı altında geçiren Müstağfirî'nin bulunduğu ilmî ortama bakıldığında, bölgede yaşayan ve aslında başka ilimlerle uğraşan ilim adamlarının da hadis ilmine olan özel ilgisi, Sâmânîler devlet yöneticilerinin yanında yerel halkın da hadis öğrenme iştiağı içinde bulunması söz konusu devirde hadis ilminin diğer ilimlere nispeten daha çok rağbet gördüğünü ortaya koymaktadır. Müstağfirî'nin muhaddis bir ailede yetişmesinin yanında, ilk tahsiline hadis ilmiyle başlaması ve müeddib olarak adlandırılan bir hocadan eğitim alması, bazen Buhâra gibi dönemin ilim ve kültür merkezlerinden gelen meşhur hadisçilerin derslerine katılarak hadis ezberlemesi ve daha sonra başkalarına rivayet etmesi, Müstağfirî'nin yetiştiği ilmi çevreyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca ömrünün kırk yaşına kadarki dönemini Sâmânîler'in yönetiminde geçirerek kendisini farklı alanlarda geliştiren Müstağfirî, Karahanlılar'ın da devam ettirdiği olumlu yönetim ve âlimlere verdiği kıymetin sayesinde elde ettiği bilgileri eserlere dönüştürme imkanına sahip olmuş ve farklı alanlarda toplam 20'ye yakın eser telif etmiştir.

Müstağfirî, yaşadığı dönemin bilgili ve meşhur âlimlerinden birisi olmasına rağmen telif ettiği eserleri ilim aleminde yeterince

tanınmamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi yazdığı kitaplarının çoğunun günümüze kadar müstakil bir şekilde ulaşmamasıdır. Çünkü o, dönemin en meşhur ilim merkezlerinden olan, Mekke, Medine, Bağdat, Kûfe v.b. şehirlere gitmemiş, ilmî seyahatlerini Horasan ve Mâverâünnehir'in bazı önemli merkezlerine gitmekle sınırlı kalmıştır. Buna rağmen Bağdat ve Dımaşk'ta bulunan bazı meşhur âlimler tarafından bilinmesi ve bizzat kendisinin de birilerinin aracılığıyla onlardan nakillerde bulunduğu görülmektedir. Müstağfirî, icâzetlerini her ne kadar akranlarının aracılığıya elde ederek onları eserlerinde kaydetmiş ise de, Orta Asya bölgesinin dışında bulunan meşhur âlimler ile yüz yüze görüşmemesinden dolayı, Mâverâünnehir'de yetişen ve çağdaşlarından sayılan Ebu Zer el-Herevî (ö. 434/1043) gibi ilim âleminde çok da şöhret kazanamamıştır. Bunun dışında Mâverâünnehir bölgesinde Moğol istilasının yaşandığı gözönünde bulundurulduğunda, Müstağfirî gibi pek çok âlimin eserlerinin günümüze kadar intikal etmesine mani olduğu ve eserlerinin başka bölgelere yayılmaması ve kayboluşundan ötürü ilim âleminde yeterince bilinmemesine neden olduğu görülmektedir.

Pek çok muhaddisten rivayette bulunan ve farklı ilim dallarında uzman olan çok sayıda öğrenci yetiştiren Müstağfirî hakkında âlimler genellikle olumlu fikirler beyan ederek hadis ilmindeki yerine işaret etmişlerdir. Zira Müstağfirî'nin yazdığı eserleri ve bunlarda takip ettiği kendisine has metodu, hadis ilmi açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca Mâverâünnehir'deki bazı şehirler ve buralardaki ricâl hakkında zikretmiş olduğu bilgiler, günümüzde yapılan yeni çalışmalara da ışık tutacak niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, Erzurum 1984.
- Almaz, Ahmet, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul 2003.
- Âmilî, Ebû Muhammed el-Bekir Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî el-Emîn el-Hüseynî, *A'yanü's-Şî'a*, (nşr; Hasan el-Emîn), I-XV, Beyrut: Dârü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1983.

- Aydınlı, Osman, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar* (93-389/711-999) *Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011.
- , "V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum", *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, Ankara 2013, s. 50.
- Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzade, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsar'l-musannifin*; (nşr: İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara 1955.
- Barthold, Vassilij Viladimiroviç, *İlk Müslüman Türkler*, (trc. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul, 2008.
- Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul, 2014.
- Belenitsky, Alexander, *The Ancient Civilisation of Central Asia*, (trc. James Hogarth), Jerusalem 1936.
- Bruce L. Lawrance, "Khanagah", *Eİ*, VIII, 278-279.
- Çakan, Varis Abdurrahman, *Orta Asya Tarihine Giriş*, Ankara 2015.
- Dalkılıç, Mehmet, "Buhâra'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi=The Journal of International Social Research*, 2012, sayı: 5, s. 149-156.
- Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-müfessirin*, (nşr: Ali Muhammed Ömer) I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye ts.
- Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Ali b. Ebî't-Tayyib, *Dümyetü'l-kasr ve usratü ehli'l-asr fî tabakati's-şuara*, (nşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-III, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1971.
- Frye, Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhâra* (trc. Hasan Kurt), Ankara 2003.
- Göktaş, Vahit, *Hicri IV. Asır Buhâra'da Tasavvuf - Kelâbâzi Örneği*, İstanbul 2008.
- Hânsârî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Ca'fer el-Musevî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, (nşr: Esedullah İsmailiyyan), I-VII, Tahran: Mektebetu İsmailiyyan, 1390.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, I-XVI, Beyrut: Dârü'l-Garb İslâmiyye, 2002.
- Hısınî, Muhammed Edib Al-i Takıyyüddin, *Müntehâbatü't-tevârih li-Dimaşk*, Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1979.
- Işık, Kemal, *Maturidi'nin Kelam Sistemi*, Ankara 1980.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Lisânü'l-mîzân*, Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, I-VII, 1911.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târîh*, I-XXI, Mısır, 1932.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah, *Tâcü't-terâcim fi men sannefe mine'l-Hanefiyye*, (nşr: İbrâhim Salih), Dımaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1992.
- İbni Tagrıberdi, Ebü'l Muhsin Cemâleddin Yusuf b. Tagrıberdi el-Atabekî el-Yaşbugavî ez-Zâhirî, *en-En-Nücûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır el-Kâhire*, (nşr. Vizâratü es-Sakafiyye el-İrşâd el-Kavmiyye), I-XVI, Mısır: Dâru'l Kutüb ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Lübâb fi tehzibi'l el-Ensâb*, I-III, Beyrut: Dâru Sadır ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbari men zehab*, (nşr: Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut), I-XI, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İsbahânî, el-Mirza Abdullah Efendi, *Riyâzü'l-ulemâ ve hiyâzü'l-fuzalâ*, (nşr: es-Seyyid Ahmed el-Hüseyni), Kum: Mektebetü Ayetullah el-Mar'âşi el-Amme, 1401.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan, *Tabakatü's-şafiiyye*, (nşr: Kemal Yusuf Hût), I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (trc. Lale Arslan), İstanbul 2001.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman el-Hanefî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, (nşr: Saffet Köse...[ve öte.]), I-IV, İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2017.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), İstanbul 1994.
- Keyani, Muhsin, *Hânkahlar Tarihi*, (trc: Ali Ertuğrul ve Süleyman Gökbulut), İstanbul 2013.
- Koçyiğit, Talât, "Abdülğanî el-Ezdî", *DİA*, I, 205.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, (nşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-II, Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhâra Örneği*, Ankara 1998.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*; (nşr: Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani), Kahire: Matbaatü's-Saade, 1906.

- Meclisî, Muhammed Bakır b. Muhammed Taki b. Maksud Ali, *Biharü'l-envârî'l-câmia li-düreri ahbarî'l-eimmeti'l-ethar*, I-CXI, Tahran: el-Mektebetü'l-İslâmiyye ts.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985.
- Münavî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali, *Feyzü'l-kadir şerhi'l-Câmii's-sağir*, I-VI, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1938.
- Müstağfirî, Ebü'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed b. Mu'tez en-Nesefî (ö.432/1041), *Delâilü'n-nübüvve*, (nşr. Ahmed b. Fâris es-Sellum), I-II, Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2010.
- , *Fezâilü'l-Kur'ân*, (nşr. Ahmed b. Fâris es-Sellum), I-II, Beyrut: Daru İbn Hazm, 2006.
- , *Kitabü'z-Ziyâdat*, (nşr. Târik b. Muhammed et-Tavârî-Eşref Salâh Ali), ys., 2005.
- , *Tıbbü'n-Nebî*, (nşr: Muhammed Mehdi el-Horasan) Kum: Menşuratü'r-Rıza, 1983.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-efâl*, (nşr: Bekri Hayyani, Saffet Sakka), I-IX, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Nasır, Muhammed, *Nasaf va Keş Allamalari*, Taşkent 2006.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *el-Kand fi zikri ulemâ Semerkand*, (nşr: Yusuf el-Hâdî), Tahran 1999.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 178-180.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (nşr: Ahmed Arnavud), I-XXIX, Beyrut: Daru İhyaut-Turas, 2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî, *el-Ensâb*, (nşr: Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Cinan, 1988.
- Sönmez, Mehmet Ali, "İbn Hibban", *DİA*, XX, 63-64.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tabakâtü'l-huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Buhusi'l-İlmiyye, 1983.
- Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 42-46.
- Şeker, Fatih, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Ankara 2010.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut, 1964.
- Uğur, Mücteba, *Buhârî*, Ankara 1989.

- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul 2007.
- , "Sâmânîler" *DİA*, XXXVI, 67.
- Vajda, Georges, Un manuscrit du Kitab Dalâ'il an-Nubuwwa de Ga'far al-Mustagfirî, *Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida*, Roma 1956.
- Yafî, Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemanî, *Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fi ma'rifeti havadisî'z-zaman*, I-IV, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1970.
- Yakut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemül-Büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995.
- Yazçîçek, Ramazan, *Millî Din Arayışı ve Türk Müslümanlığı*, İstanbul 2008.
- Zebidî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XX, Dârü'l-Hidâye ts.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-İber fi haberi men gaber*, (nşr. Ebû Hacer Muhammed Zaglul), I-IV, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- , *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaut), I-XXXV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- , *Tarihü'l-İslâm ve vefyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, (nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf), I-XV, Dâru Garbül İslâmî, 2003.
- , *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956.
- , *Zikru men yu'temedu kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dil*, (nşr; Abdülfettah Ebu Gudde), Dârü'l Beşâir, Beyrut ts.
- Ziriklî, Hayreddin, *A'lâm*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1997.